

**İSLAM HUKUKU VE TASAVVUFTA İLMÎ BİR SINIFLANDIRMA OLARAK
AVÂM-HAVÂS****Doç. Dr. Adnan ALGÜL*****Meryem GÖKDERE******Özet**

Avâm, havâs ve havâsu'l-havâs, genellikle İslâm âlimleri tarafından dile getirilen ve insanların bilgi ve algılama seviyelerine göre belli bir hiyerarşi ile ele alınması gerektiğini konu edinen bir sınıflandırmadır. Konu derinlemesine incelendiğinde hemen her topluluğun (özellikle de kendi uzmanlaştıkları ilimler söz konusu olduğunda) benzer sınıflandırmaları yaptığı göze çarpmaktadır. Bu açıdan bakıldığında örneğin bir cerrahın, cerrahî ilimler merkeze alındığında havâs, diğer bütün insanların da bu noktada avâm olarak nitelendirilebileceği bir gerçektir. Dolayısıyla sıradan halk ve seçkinler/uzmanlar ile ilgili yapılan tanımlamaların her toplulukta farklı bir anlam ifade ettiğini hatta bazen bir topluluk içindeki kişilerin bile birbirinden bağımsız tanımlar yaptıkları söylenebilir. Bu minvalde mevzubahis kavramların keskin bir sınırını çizmek veya efradını cami ağıyarını mâni bir tanımını yapmak pek de mümkün görülmemektedir. Bu nedenle çalışmamızda ilk olarak söz konusu kavramların lügat manalarına yer verilecek sonrasında ise bu sınıflandırmanın, konuyu ilim ve mârifet açısından ele alan Tasavvuf ve konuyu taklit ve içtihat açısından ele alan İslâm hukuku alanlarında hangi manayı ifade edecek şekilde kullanıldığına dikkat çekilecektir.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Tasavvuf, İlim, Âlim, Avâm, Havâs.**'AWÂM-KHAWÂS AS A SCIENTIFIC CLASSIFICATION IN ISLAMIC LAW AND
SUFISM****Abstact**

'Awâm, khawâs and khawâs al-khawâs is a classification that is generally expressed by Islamic scholars and that expresses people should be dealt with in a certain hierarchy according to their level of knowledge and perception. When the subject is examined in-depth, it is noteworthy that almost every community (especially when it comes to the sciences they specialize in) makes similar classifications. From this point of view, it is a fact that, for example, a surgeon can be described as khawâs when surgical sciences are at the center, and all other people can be described as 'awâm at this point. Therefore, it can be said that the definitions made about ordinary people and elites/experts have a different meaning in each community, and sometimes even people in a community make independent definitions. In this context, it is not possible to draw a sharp boundary or make a perfect definition of the concepts in question. For this reason, in our study, firstly, the lexical meanings of the aforementioned concepts will be included, and then attention will be drawn to what meaning this classification is used in the fields of Sufism, which deals with the subject in terms of 'ilm and ma'rifah, and Islamic law, which deals with the subject in terms of taqlîd and imân.

Keywords: Fiqh, Sufizm, 'ilm, 'âlim, 'awâm, khawâs.

* Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, adnanalgul47@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1052-3548.

** Gaziantep Üniversitesi SBE, mefkurem123@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2117-6182.

Araştırma Makalesi. Sayfa Sayısı: 442-459

Makale Geliş Tarihi: 10.02.2022 Makale Kabul Tarihi: 25.03.2022 Makale Yayın Tarihi: 31.05.2022

Giriş

Kulların “felsefe, tasavvuf, kelam ve fıkıh” gibi birçok alanda ilmî bir derecelendirmeye tabi tutulduğu görülmektedir.³ Örneğin filozoflardan “Eflatun, Aristoteles ve Farâbî” gibi isimler, felsefe ilminin seçkinlere ait olduğunu, dolayısıyla sıradan insanların onu anlamayacağını düşünen kimselerdendir.⁴ İslam’da da insanları çeşitli sınıflara ayırmanın olduğunu savunanlar bu düşüncelerini bazı âyetlere dayandırmışlardır.⁵ Buna göre insanlara hitap etmek için “hikmet, öğüt ve cedel” olmak üzere üç tane yol vardır.⁶

Bu türden düşüncelerin merkezinde olan genel kanıya göre insanlardan kimisi gerek kavrayış ve kapasitesi gerekse daha üst mertebelere ulaşmak için çabalamadığından diğerlerinden geri kalmıştır. İlimde geri kalmış olan bu zümre “avâm, mukallid, mübtedî, âmmî ve cahil” gibi birtakım isimlerle anılmış, bunun karşısında bulunan ve ilimde ilerlemiş olan zümre ise “seçkin, havâsu’l-havâs, müctehid, müntehî ve ileri gelen kimseler” olarak isimlendirilmiştir. Söz konusu iki topluluğun arasında sayılan ve ilmî bakımdan kendisini geliştirmeye çalışan gayret sahibi kimseler ise “havâs, âlim, müctehit, filozof, müttebi’ ve mutavassıt” şeklinde sınıflandırılmıştır.

Müslüman âlimler arasında yaygın olan avâmın ilmi ve imanına karşılık olarak batı kaynaklarında genellikle “kömürçünün imanı” ifadesi kullanılmıştır.⁷ Bununla beraber aynı ifadeye Türkçe yazılan kitaplarda da rastlanmaktadır.⁸ Kimileri tarafından avâmın bu tanımı Gazâlî’ye nispet edilse de bu iddianın gerçeği yansıtmadığı ifade edilmiştir.⁹ Te’vil’in havassı ilgilendirdiğini ve avâmın te’vil ilminden uzak tutulması gerektiğini Gazzali özellikle İlcâmu’l-avâm isimli eserinde ifade etmiştir.¹⁰

Makalemizde, aşağıda daha detaylı anlatılacağı üzere tasavvuf ve İslam hukuku alanları merkeze alındığında ön plana çıkan “avâm, havâs, havâsu’l-havâs” ve “mukallid, müttebi’, müctehid” sınıflandırması üzerinde durulacaktır.

1.İslam Hukukunda İnsan Hiyerarşisi

Fıkıhtaki “âmmî-âlim” sınıflandırması, tasavvuftaki “avâm-havâs” sınıflandırmasının bir karşılığı olarak görülebilir.¹¹ Dolayısıyla diğer disiplinlerde ilim sahibi olmasına rağmen İslam hukuku söz konusu olduğunda kendi başına fikir yürütemeyen ve bu alan ile iştiğal eden ulemânın açıklamalarına muhtaç olan herkes “âmmî/mukallid” sayılmaktadır.¹² Fakîhlerin çoğunluğuna göre

³ Emine Taşçı Yıldırım, “İslam Düşüncesinde Avâm-Havâs Ayrımı”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/2 (15 Aralık 2020), 668.

⁴ Taşçı Yıldırım, “İslam Düşüncesinde Avâm-Havâs Ayrımı”, 672.

⁵ Nahl 16/125.

⁶ Taşçı Yıldırım, “İslam Düşüncesinde Avâm-Havâs Ayrımı”, 680-682.

⁷ Necmettin Tan, “Kömürçünün İmanı”, *Şarkiyat* 10/2 (30 Mayıs 2018), 626.

⁸ Tan, “Kömürçünün İmanı”, 628-629.

⁹ Tan, “Kömürçünün İmanı”, 631.

¹⁰ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazâlî, *İlcâmu’l-avâm an ilmi’l-keâm* (Beirut: Dâru’l-Minhâc, 1439), 46-49; Detaylı bilgi için ayrıca bkz: Abdulbaki Deniz, “İslam Hukuk Metodolojisinde Fikhî Bir İctihad Yöntemi Olarak Te’vil”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/2 (Aralık 2020), 642-651.

¹¹ Adnan Algül, *İzzüddîn b. Abdusselâm’ın İslam Hukuk Bilimindeki Yeri ve Önemi* (İstanbul: Çıra Akademi Yayınları, 2017), 278; Eyyüp Said Kaya, “Taklid- TDV İslâm Ansiklopedisi”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (2010), 462.

¹² Kaya, “Taklid- TDV İslâm Ansiklopedisi” (2010), 462.

... (akademik, hakemli, indexli, uluslararası dergi)

özel bir çalışma gerektiren konuların icmâi konusunda avâmdan olan kimseler söz sahibi değildir.¹³ Bununla beraber, akıl etmede herkesin müşterek olduğu bir takım mevzularda onların da katılması sakıncalı görülmemiştir.¹⁴

Fıkıh söz konusu olduğunda Gazâlî (ö.505/1111), *el-Mustasfâ* eserinde geçen bir ifadesinde nahiv ve kelimelerin de fikhî konularda avâm hükmünde sayıldığını dile getirmiştir. Mevzubahis ifadesiyle Gazâlî ulemâdan bir kimsenin, havâsı olduğu bir ilme sahip olmasının doğal olduğu kadar, avâmı olduğu bir ilmin de mevcut olabileceğini vurgulamak istemiştir.¹⁵ O, bir başka ifadesinde mârifet sahibi olan velilerin de (sûfilerin seçkinleri) bilmediği ve anlamaktan aciz kalacağı birçok meselenin söz konusu olduğunu dile getirerek, her bilenün üstünde bir başka bilenün olduğunu ifade etmek istemiştir.¹⁶ Gazâlî'nin ilim özelinde yaptığı başka bir (genel) tasnifine göre ise edebiyatçı, nahivci, muhaddis, fakîh, mütekellim, mârifet sahipleri, mâsivadan elini eteğini çekenler, dünyevî zevklerden imtinâ eden, ihlâs sahipleri ve şeriatın çizgisinden ayrılmayanların haricindeki herkes avâmdan sayılmaktadır.¹⁷

Kimileri ise bu mevzuyu “usulcü-fakîh” şeklinde ele almış ve fikhî meseleleri bilmeyen usulcünün de avâm olduğunu dile getirmiş, bazıları da bunun tam aksini iddia etmiştir.¹⁸ Ancak konuyla ilgili genel bir inceleme yapıldığında taklit merkezli bir derecelendirme olan “mukallid, müttebi” ve müctehid” ayrımının olduğu göze çarpmaktadır. Kullanılan ilim bakımından “müctehidler, müttebi’ler ve avam” şeklinde incelenmesinin, genel olarak kabul edilmiş bir düşünce olduğu söylenir.¹⁹

1.1. Taklid ve Mukallid

Lügat manası olarak taklit, “Boyuna tasma, gerdanlık vb. takmak, kılıcın askısını omuza takmak” gibi anlamlara gelmektedir.²⁰ İstilah manası olarak ise “taklid, delilini bilmeksizin başkasının görüş, fikir ve içtihadıyla amel etmektir.”²¹ Kısacası taklit, “Kitap, Sünnet ve İcmada bir delil bulunmayan hususta müctehid birisinin kavli ve fikri ile amel etmektir.”²²

Taklidin yaygınlaşmasının ve fikhî mezheplerin oluşum sebeplerinden birisinin, Hz. Muhammed’in (s.a.v.) vefatından sonra artan fetihlerin de etkisiyle İslamiyet’in daha fazla yayılması sonucunda, insanların soru sormaya ve öğrenmeye olan ihtiyacının artması olduğu söylenebilir.²³ Bu anlamda, yapılan ilmî tartışmalar neticesinde “Irak (Kûfe)” ve “Hicaz (Medine)” ekolleri ortaya

¹³ Yusuf Eşit, “Fıkıh Usûlünde İcmâ Ehliyeti Tartışmaları”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 19/1 (26 Haziran 2019), 170-171.

¹⁴ Eşit, “Fıkıh Usûlünde İcmâ Ehliyeti Tartışmaları”, 173.

¹⁵ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî, *el-Mustesfâ fî İlmi'l-Usûl*, thk. Muhammed Abdusselam Abdüşşafi (Dâru'l-Kitâbu'l-İlmiyye, 1413), 1/144.

¹⁶ Gazâlî, *İlcâmu'l-avâm*, 62.

¹⁷ Gazâlî, *İlcâmu'l-avâm an ilmi'l-kelâm*, 71.

¹⁸ Eşit, “Fıkıh Usûlünde İcmâ Ehliyeti Tartışmaları”, 174.

¹⁹ Muhsin Koçak vd., *Fıkıh Usûlü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 415.

²⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 3/365-367.

²¹ Ebu Abdullah Muhammed b. Ali eş-Şevkani. *El-Kavlu'l-mufid fî edilleti'l-ictihadi ve't-taklid*, (Kahire: 1991), 101; Koçak vd., *Fıkıh Usûlü*, 414. Mustafa Ünverdi, *Dini Açından Taklit*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2013), 36.

²² Ali Şafak, “İslâm Hukukunda Kaynaklar-İctihad-Müctehid-Mezheb- Taklid ve Telfik Meseleleri Üzerine Bir Araştırma”, *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 3 (ts.), 16.

²³ Nazım Büyükbay, “İmam Birgivi'nin İctihad ve Taklit Anlayışı”, *Balkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi* 1/ (2019), 82.

... (akademik, hakemli, indexli, uluslararası dergi)

çıkıştır. Devam eden gelişmeler sonrasında hicri dördüncü asırda fikhî mezheplerin isimlerinin yaygın bir şekilde kullanılmaya başlandığı ve söz konusu mezheplerin net çizgilerle kendi çerçevelerini oluşturdukları bilinmektedir.²⁴ Taklit etmenin niteliği ile ilgili olarak ortaya çıkan ilmî tartışmalar, mezheplerin oluşumu ve yayılımından sonra kendisini göstermiştir, denilebilir.²⁵ Yukarıdaki bilgilere paralel olarak Şevkânî (ö.1250/1834), ilk dönem Müslümanlarının çoğunun ne müctehid ne de mukallid olduğunu, dolayısıyla mezheplerin sahabe, tabiîn ve tebe-i tabiînden sonra ortaya çıktığını ifade etmiştir.²⁶ Dört mezhep imamının, yaşadıkları müddet boyunca birbirlerinden fikir alışverişi yaptıkları, ilim aldıkları ve birbirlerini ötekileştirmedikleri de bilinen bir durumdur.²⁷ Kısacası taklidin yayılımı hicri ikinci asırda kendini göstermeye başlamış ve sonraki asırlarda da giderek yaygınlık kazanmıştır.²⁸

Bu minvalde fikhî mezheplerin yaygınlaşıp toplum ve yöneticiler tarafından kabul görmesi bir yandan onların nüfuzunu arttırırken bir yandan da mukallid ve müctehid ayrımının doğmasına sebebiyet vermiştir. Sözelimi ulemâdan kimileri, içtihat ehli olmayıp taklide yönelen zümreler için mezheplerden birine tabi olmanın zorunlu olduğunu iddia etmiş, kimileri ise bunun aksini söyleyip “Avamın mezhebi olmaz; onların mezhebi kendilerine fetva veren müftünün mezhebinden ibarettir” düşüncesini savunmuştur.²⁹

Gerek fakihler gerekse mütekellimler tarafından önemli görülüp tartışılan “mukallidin imanı”³⁰ mevzusu, ilmî tasniflerdeki merkezi konumu işgal etmektedir. Ulemâdan kimisi taklide tamamen karşı çıkarken kimisi taklidi zorunlu görmüş, kimisi de orta yolu bularak bazı konularda taklidin caiz olduğunu bazı konuların ise araştırıp soruşturmayı gerekli kıldığını dile getirmişlerdir.³¹ Sözelimi alimlerin çoğu amel ile ilgili mevzularda taklit etmeye cevaz vermiş fakat itikat ile ilgili mevzular söz konusu olduğunda aynı düşüncüyü savunmamışlardır.³² Cumhuru ulemaya göre, taklit eden kimse imandan çıkmamakla birlikte, sorgulayıp araştırmadığı için günaha girmektedir.³³

Yukarıda da değinildiği üzere gelişen zaman, değişen kültür ve ortamla birlikte dinî soru ve sorunlar da artmış bu nedenle insanlar, içtihat etmek yerine taklit etmeye yönelmişlerdir.³⁴ Bu gelişmenin bir sonucu olarak taklit düşüncesine olumsuz yaklaşanlar, bu düşüncenin insanları gerileteceğini, cahil bırakacağını ve onların akıl gücünü körelteceğini iddia etmişlerdir.³⁵ Taklide

²⁴ Ferhat Koca, “Mezhep - TDV İslâm Ansiklopedisi”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (2004), 537-538.

²⁵ İbrahim Paçacı, “Fıkıh Mezhepleri ve Taklid”, *Dini Araştırmalar* 2/4 (1999), 83.

²⁶ Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *el-Bedru 't-tâli' bi-mehâsini men ba'del karni 's-sâbi'* (Kahire: Matbaatu's- saâde, 1348), 83-84; İbrahim Paçacı, “Mezhepler ve Taklid”, *II. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri: (23-27 Kasım 1998)* 1/ (2003), 305.

²⁷ Hayreddin Karaman, *İslam Hukukunda İctihad* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1985), 157.

²⁸ Yunus Apaydın, “İctihad- TDV İslâm Ansiklopedisi”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (2000), 443.

²⁹ Koca, “Mezhep - TDV İslâm Ansiklopedisi” (2004), 541.

³⁰ Mustafa Ünverdi, “Çağdaş İslam Düşüncesinde Taklit Karşılığı -Afgani, Abduh ve Musa Carullah Örneği-”, *IV. Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi Tam Metin Kitabı*, (2018), 619.

³¹ Abdullah Demir, “Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Mukallidin İmanı”, *Diyanet İlmî Dergi* 44/2 (ts.), 30; Paçacı, “Fıkıh Mezhepleri ve Taklid”, 72.

³² Tefvik Yücedoğru, “Mukallidin İmanı”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (01 Ocak 2005), 25.

³³ Yücedoğru, “Mukallidin İmanı”, 20; Demir, “Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Mukallidin İmanı”, 33-34.

³⁴ Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, 170.

³⁵ Kaya, “Taklid- TDV İslâm Ansiklopedisi” (2010), 464.

... (akademik, hakemli, indexli, uluslararası dergi)

karşı duran âlimler, her devirde içtihat eden birileri bulunsun diye insanları araştırıp sorgulamaya teşvik etmek için bir müçtehitte bulunması gereken özellikleri hafifletip kolaylaştırmışlardır.³⁶

Taklidi caiz gören ulemâya göre taklit etme ile ilgili birtakım şartlar söz konusudur. Söz gelimi itikat ile ilgili meselelerde bir başkasını taklit etmeye cevaz verilmemiştir. Ayrıca taklit edilen kişinin dini öğrenmek için bir vesile olduğunun da unutulmaması gerekir. Dolayısıyla taklit konusu olan mesele hakkında tutuculuk ve bağımlılık yapılmamalı, her daim sorgulamaya ve öğrenmeye açık olunmalıdır.³⁷

Usulcülerden bazısı ittibâ (الاتباع) ve taklit (التقليد) farkına vurgu yaparak, kişinin bir müçtehide uyarken onun yararlandığı kanıtları araştırıp bilmesine ve mutmain olmuş bir şekilde ona tâbi olmasına ittibâ, müçtehidin kanıtlarından bihaber olarak körü körüne tâbi olmaya ise taklit demişlerdir.³⁸ Bu minvalde birincisine “delilde taklit”, ikincisine ise “hükümde taklit” denilmiştir.³⁹ Yukarıdaki tanıma bağlı olarak taklit eden kimseye “mukallid”, ittibâ eden kimseye ise “müttebi veya tabi” denilmiştir.⁴⁰ Bu durum, “Kişi taklitte müçtehidin icthad sonucunda ulaştığı hükmü, ittibâda ise o hükmün dayandığı delili kabul etmektedir. Bu bakımdan ittibâ, icthadla taklit arasında orta bir mertebedir.”⁴¹ şeklinde de özetlenebilir.

Buradan hareketle mukallit için, görüşünü benimsediği âlimin dayandığı tüm delilleri bilerek ona tabi olması farz olarak görülmemişse de en azından ittibâ ile hareket etmesi gerektiğinin teşvik edildiği söylenebilir.⁴² Bununla beraber taklit edilen kişiye karşı duyulan körü körüne bağıllık da hoş karşılanmamış, hatta kimileri tarafından bir âlimin Kur'ân-ı Kerîm ve sünnet ile çelişen bir fikir ortaya atması durumunda ona uyan kimsenin de haram işlediği söylenmiştir.⁴³ Bu türden bir bağıllık ise “Taklîd-i Mahz” veya “Taklîd-i Mücerred”⁴⁴ olarak da bilinmektedir.⁴⁵

1.2. İctihad ve Müctehid

İctihad (الاجتهاد) kelimesi ise “cehd” (جهد) kökünden gelmekte olup⁴⁶ sözlük anlamı “kişinin olanca gücünü harcaması, büyük bir çaba sarf etmesi” gibi manaları ifade etmektedir.⁴⁷ Bir İslam hukuku terimi olarak ise içtihadın anlamı ve kapsamı hakkında çeşitli görüşler ileri sürülse de genel olarak “fakihin herhangi bir şer’î hüküm hakkında zannî bilgiye ulaşabilmek için bütün gücünü

³⁶ Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, 177-178.

³⁷ Koçak vd., *Fıkıh Usûlü*, 415-416.

³⁸ Paçacı, “Fıkıh Mezhepleri ve Taklid”, 66.

³⁹ Yücedoğru, “Mukallidin İmanı”, 24.

⁴⁰ Fahrettin Atar, “İttibâ - TDV İslâm Ansiklopedisi”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (2016), 678.

⁴¹ Atar, “İttibâ - TDV İslâm Ansiklopedisi” (2016), 678.

⁴² Yusuf b. Abdülber en-Nemerî, *Câmiu Beyâni'l-İlmi ve Fadlihi* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbu'l-İlmiyye, 1398), 109.

⁴³ Paçacı, “Fıkıh Mezhepleri ve Taklid”, 69.

⁴⁴ Taklîd-i Mahz/Taklîd-i Mücerred (Körü Körüne Taklîd): Kelime-i tevhid veya kelime-i şehâdeti söylemekle birlikte, inancında şüphe içinde olan ve inancının hatalı olabileceği kanaatini taşıyan, sırf başkalarına uyarak onlar iman etti diye iman eden, onlar inkâr ederse ben de inkâr ederim düşüncesi ile iman eden kimseler. Demir, “Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Mukallidin İmanı”, 32.

⁴⁵ Demir, “Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Mukallidin İmanı”, 32.

⁴⁶ Apaydın, “İctihad- TDV İslâm Ansiklopedisi” (2000), 432.

⁴⁷ Muhammed b. Ömer b. el-Hasan er-Râzî, *el-Mahsûl fî İlmi'l-Usûl*, thk. Taha Câbir Feyyaz el-Alvânî (Riyâd: İmam Muhammed b. Suûdu'l-İslâmî Üniversitesi, 1400), 6/7.

... (akademik, hakemli, indexli, uluslararası dergi)

harcaması” şeklinde ifade edildiği söylenebilir.⁴⁸ Ayrıca bu kelime Kur’ân-ı Kerîm ve sünnete dayanarak yapılan kıyas olarak da tanımlanmıştır.⁴⁹ Buradan yola çıkarak denilebilir ki, icthad hem Kur’ân-ı Kerîm ve sünnette hükmü bulunan bir mesele hakkında hem de hükmü bulunmayan meseleler hakkında yapılabilmektedir.⁵⁰ İctihat yapma ehliyeti olan kimseye de müctehit (مجتهد) denilmektedir.⁵¹

Cumhur ulemânın yaptığı tanıma göre icthada konu olan meseleler katî değil zannî olan hükümlerdir.⁵² Ayrıca cumhur, Müslümanların icthad gerektiren dinî konularda icthada başvurmalarını zaruri bir durum olarak görmektedirler.⁵³ Dolayısıyla kesin ve sabit hükümler söz konusu olduğunda icthadın geçerli olmadığını ancak zanni ve müteşabih mevzularda icthadın söz konusu olabileceğini dile getirmişlerdir.⁵⁴

1.2.1. İctihad Ehliyeti

Müctehidler hakkında ortaya çıkan tartışmaların hiç şüphesiz ki en önemlilerinden birisi icthad ehliyetine kimlerin sahip olabileceği ve taklidin hangi konularda caiz olduğu veya olmadığı mevzudur. Genel olarak alimler, fikhî meselelerde uzmanlaşmış olan kişilerin bu konuda söz sahibi olduğunu dile getirmişlerdir. Gazâlî’ye göre icthad ehliyeti için iki temel şart vardır: Şer’in idrak yollarını bilmek ile adalet vasfını zedeleyecek günahlardan kaçınmak.⁵⁵

Bu konu ile ilgili ilk açıklama yapan kişinin “İmam Şâfiî” olduğu söylenmektedir.⁵⁶ İctihad ile ilgili yürütülen çalışmalar ve yapılan tartışmalar, daha öncesinde de var olmakla birlikte fikhî mezheplerin ortaya çıkmasıyla kendisini daha fazla göstermiştir.⁵⁷ Mevzubahis tartışmalarda uzlaşılan nokta, icthad yapacak olan kişinin İslam dininin kaynaklarına hâkim olması ve bu bilgilerden hüküm elde edebilecek yeteneğe sahip olması yani mevcut olan bilgilerden yeni bir yoruma nasıl ulaşabileceğini (usûl-i fıkıh) bilmesi gerektiğidir.⁵⁸ Bununla birlikte âlimlerin ekseriyeti “fûrû-i fıkıh” bilgisini icthad ehliyeti için zaruri görmemişlerdir.⁵⁹

Müctehid’de bulunması gereken özellikler arasında ön plana çıkan en önemli husus ise “kitap, sünnet, icma, kıyas ve Arapça” ilimlerine sahip olmaktır.⁶⁰ Bununla beraber icthad yapmak isteyen kimsenin sadece bu ilimlere sahip olması yeterli görülmemiş, elde ettiği ilimleri zihninde yoğurup hükümleri tespit edebilmek için bir araca dönüştürebilme becerisi de aranmıştır.⁶¹

⁴⁸ Apaydın, “İctihad- TDV İslâm Ansiklopedisi” (2000), 432; Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, 20; Soner Duman, “İzzeddin Bin Abdüsselam’ın el-Kavâidü’l-kübra adlı eserinde icthadın anlam, kapsam ve sonuçları”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 14 (2009), 158.

⁴⁹ Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *er-Risale*, (Beyrut: Daru’n-Nefâis, 1999), 242; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab* (Beyrut: Dâr Sâder, 1994), 3/133-135.

⁵⁰ Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, 22.

⁵¹ Abdullah Yeğin, *İslamî-İlmî-Edebî- Felsefî Yeni Lûgat* (İstanbul: Hizmet Vakfı Yayınları, 1983), 471.

⁵² Apaydın, “İctihad- TDV İslâm Ansiklopedisi” (2000), 437.

⁵³ Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, 29.

⁵⁴ Büyükbaş, “İmam Birgivî’nin İctihad ve Taklit Anlayışı”, 93.

⁵⁵ Gazâlî, *el-Mustesfâ fi İlmi’l-Usûl*, 1/342.

⁵⁶ Apaydın, “İctihad- TDV İslâm Ansiklopedisi” (2000), 437.

⁵⁷ Apaydın, “İctihad- TDV İslâm Ansiklopedisi” (2000), 432.

⁵⁸ Apaydın, “İctihad- TDV İslâm Ansiklopedisi” (2000), 437.

⁵⁹ Apaydın, “İctihad- TDV İslâm Ansiklopedisi” (2000), 439.

⁶⁰ Paçacı, “Fıkıh Mezhepleri ve Taklid”, 70; Paçacı, “Mezhepler ve Taklit”, 306.

⁶¹ Algül, *İzzüddîn b. Abdusselâm*, 270.

... (akademik, hakemli, indexli, uluslararası dergi)

Gazâlî'ye göre de ictihad, "Kitap, sünnet icmâ ve kıyas" ile yapılmaktadır. Bununla beraber onun Kur'ân-ı Kerîm ve sünneti bilmekten kastı salt ezber yapmak değildir. İhtiyaç duyulduğu vakitte nasslardan gerekli olanı bulabilmektir. Bununla beraber müçtehidin Arapçayı da iyi bilmesi gerekir.⁶²

Râzî'nin (ö.606/1210) *el-Mahsûl* eserinde ifade ettiğine göre, ictihad yapmak isteyen kişinin Kur'ân-ı Kerîm ve sünnetin manasını bilmesi, okuduğu kelimelerin şer'î, örfî ve lugavî anlamını kavrayabilmesi gerekmektedir.⁶³

Söz konusu ilmî sınıflandırma, icmâ mevzusu bağlamında ele alındığında ise hem avâmın hem de şer'î hükümler hakkında uzmanlaşmamış olan diğer âlimlerin, icmâ yapılan konuda ittifakinin gerekip gerekmediği de tartışılan meselelerden olmuştur.⁶⁴ Örneğin Hanefîlerden Cessâs (ö.370/981), iki türden icmânın mevcut olduğunu söyler. Onlardan birinde avâm ve havâs ortaklardır. Buna göre umûmü'l-belvâ olan mevzularda her iki zümre de bilgi sahibidir. Ancak bazı fikhî konular da vardır ki bunları ancak ilimde derinleşmiş olan kimseler bilebilir. Örneğin zirâî ürünlerden verilen zekât miktarını belirlemek bunlardandır. Hakkında her kesimin fikir yürütemeyeceği bu türden ilmî meselelerin icmâ'ı ise sadece havâs ehline özeldir.⁶⁵

Cüveynî (ö.478/1085) icmâ mevzusunda sadece fakîhlerin söz sahibi olabileceğini dolayısıyla avâmın ve usulcülerin icmâda onayının olup olmamasının dikkate alınmayacağını ifade ederek bu konunun uzmanı olarak sadece fakîhleri işaret etmiştir.⁶⁶ Gazâlî'ye göre ise avâmın, delilini bilmediği mevzularda havâsa tabi ve teslim olması onların da havâs ehlinin yaptığı icmâda ortak olduklarının bir göstergesi sayılır. Bu anlamda avâmın yetkin olmadığı ilmî konuları, ilmin uzmanlarına (havâs) bırakması gerektiğinin altını çizmiştir.⁶⁷

Son dönem İslam âlimlerinden biri olan Bûtî, ictihât sürecinin ilgili kaynakların derin bilgisini ve kuralları asıl kaynaklardan modern durumlara uygulayabilecek yeteneği gerektirdiğini, mukallidin ise müçtehidin bilgi seviyesine ulaşamadığı sürece ona uymak zorunda olduğunu belirtir. İctihada dair görüşünü Şâtıbî'yle destekleyen Bûtî, entelektüel açıdan mukallidin daha aşağı seviyede olması sebebiyle Kur'an ve Sünnet'in müçtehid için bağlayıcı olduğu gibi müçtehidin ictihadının da mukallid için bağlayıcı olduğunu iddia eder.⁶⁸

1.2.2.İctihadın Tecezzîsi

Konu ile alakalı tartışmalı hususlardan bir tanesi de müçtehidin "mutlak" veya "mukayyed" olması durumudur ki bu durum "şeriatta müçtehid-mezhepte müçtehid" olarak da adlandırılmıştır.⁶⁹ Bu adlandırmaya göre mutlak müçtehid, ictihad ehliyetine sahip olmakla beraber şer'î meselelerin hepsine de hâkimdir. Mukayyed müçtehid ise kendini belli bir alanda geliştirmiş olan ve sadece

⁶² Gazâlî, *el-Mustesfâ*, 1/342-343.

⁶³ Râzî, *el-Mahsûl fi İlmî'l-Usûl*, 6/30.

⁶⁴ Eşit, "Fıkıh Usûlünde İcmâ Ehliyeti Tartışmaları", 169.

⁶⁵ İmam Ahmed bin Ali er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, thk. Uceyl Câsim en-Nemşî (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve Şuûni'l-İslâmiyye, 1408), 285; Eşit, "Fıkıh Usûlünde İcmâ Ehliyeti Tartışmaları", 170.

⁶⁶ Celalüddin Muhammed b. Ahmed el-Mahallî, *Şerhu'l-Varakât*, 1420, 181-182.

⁶⁷ Gazâlî, *el-Mustasfâ fi İlmî'l-Usûl*, 1/143; Eşit, "Fıkıh Usûlünde İcmâ Ehliyeti Tartışmaları", 172-173.

⁶⁸ Mahsum Aslan, "Muhammed Said Ramazan el-Bûtî'nin Hayatı, Eserleri, İlmî Kişiliği ve Fıkıhçılığı", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVII/1, (2015/1), 378.

⁶⁹ Apaydın, "İctihad- TDV İslâm Ansiklopedisi" (2000), 439.

... (akademik, hakemli, indexli, uluslararası dergi)

uzmanı olduğu konularda söz söyleyebilen âlimdir.⁷⁰ İctihat mevzusunda bu şekilde bir ayırım yapılmasına “İctihadın tecezzîsi” denilmiştir.⁷¹ Ulemâdan “İbn Hazm, Ğazzâlî, İbnu’s-Sübki, İbnu’l-Kayyim, Karâfi, ‘İzzüddîn b. ‘Abdisselâm, Âmidî, İbn Hümâm” gibi isimler icthadın bölünebileceğini savunanlar arasındadır.⁷² Kimileri mukayyed müctehidin, bilgisinin olmadığı meselelerde başkasını taklit etmesinin caiz olmadığını çünkü mukallitlik vasfı ile müctehitlik vasfının bir arada bulunamayacağını dile getirmişlerdir.⁷³

Âlimlerden bazıları insanları taklit açısından üç grupta incelemiştir. Bu düşünceye göre birinci grup olan cahil halk tabakasının, bilgi sahibi bir kimseyi taklit etmesi şarttır. Mutlak müctehid seviyesinde olmayan ancak belli ilimlerde uzmanlaşmış olan âlimler ise bilgi sahibi olmadıkları mevzularda tıpkı avâm gibidirler. Mutlak müctehidlere gelince, onların bir başkasını taklit etmesi hoş karşılanmamıştır, çünkü onlar araştırıp öğrenmek için yeterli donanıma sahiptirler.⁷⁴ Bir müctehidin, icthad ettiği konuya aykırı olarak başka bir müctehidi taklit etmesi de tartışmalı olmakla birlikte men’ edilen davranışlardan bir tanesidir.⁷⁵ Müctehidlerden bir kimsenin mecbur kaldığı zaman (meseleyi araştırarak yeterli zaman olmaması gibi durumlarda) başka bir mezhebi taklit edebileceği konusunda da görüş birliği vardır.⁷⁶

Dört büyük fıkıh mezhebi özelinde incelediği zaman müctehidlerin derecelendirmesinin her mezhepte birbirinden farklı olduğu, kimisinin bu sınıflandırmayı daha geniş tuttuğunu kimisinin ise daha dar bir sınıflandırma ile konuyu ele aldığı görülmektedir.⁷⁷ Yapılan bu âlim hiyerarşisinde, kimi zaman en alt tabakada “mukallidler” şeklinde isimlendirilen bir sınıfın olduğu da dikkat çeken hususlardan bir tanesidir.⁷⁸

2. Tasavvufta İnsan Hiyerarşisi

Avâm, sözlük anlamı olarak “Halktan ilmi irfanı kıt olan kimse.” anlamında kullanılırken⁷⁹ tasavvufta ise bu kelime genellikle “Hakikata tam erememiş, tevhîdin derin hakikatlarından haberi olmayan” manasında kullanılmıştır.⁸⁰

Avâm kelimesinin zıddı olan havâs ise sözlükte “Keyfiyetler, hususlar, zenginler sınıfı, herkesin hürmet ettiği büyük zevât” gibi birtakım anlamlara gelmektedir.⁸¹ Tasavvufta ise ledünnî ilmi elde etmiş, mânevî yönü kuvvetli, nefis terbiyesi süzgecinden geçmiş, keşf ve ilhâma mazhar olmuş kalp ehli evliyayı ifade etmektedir.⁸²

⁷⁰ Üzeyir Köse, “İctihadın Bölünmesi (Tecezzü’l-İctihad)”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/25 (2015), 64.

⁷¹ Köse, “İctihadın Bölünmesi (Tecezzü’l-İctihad)”, 73.

⁷² Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, 182.

⁷³ Köse, “İctihadın Bölünmesi (Tecezzü’l-İctihad)”, 81.

⁷⁴ Şafak, “İslâm Hukukunda Kaynaklar”, 16-18.

⁷⁵ Apaydın, “İctihad- TDV İslâm Ansiklopedisi” (2000), 442.

⁷⁶ Koca, “Mezhep - TDV İslâm Ansiklopedisi” (2004), 541.

⁷⁷ Fatih Çınar, “Müctehidlerin Tabakaları Hakkında Bir İnceleme”, *Bilimname: Düşünce Platformu* 1/44 (2021), 585-601.

⁷⁸ Çınar, “Müctehidlerin Tabakaları Hakkında Bir İnceleme”, 602.

⁷⁹ Yeğin, *Yeni Lûgat*, 41.

⁸⁰ Yeğin, *Yeni Lûgat*, 41.

⁸¹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 1/25-26; Yeğin, *Yeni Lûgat*, 206.

⁸² Süleyman Uludağ, “Havas - TDV İslâm Ansiklopedisi” (1997), 517.

... (akademik, hakemli, indexli, uluslararası dergi)

Avâm, duyu ile elde edilen bilgi sahibi, havâs duyu ötesi bilgi sahibi şeklinde de açıklamak mümkündür.⁸³ Tasavvufî düşünceye göre ilmî olarak en üstün mertebedeki insanlar peygamberler ve evliyâlardır.⁸⁴

Tasavvuf ehli “avâm, havâs ve havâsü’l-havâs” tasnifini yaparken yakînî ilim mertebelerinin üçlü tasnifine dayanmışlardır. Bu minvalde “ilme’l-yakîn” derecesi akıl eden herkesin ulaşabileceği bir mertebedir. Sonraki mertebeye olan “ayne’l-yakîn” ilimde ilerlemiş olanları ifade etmek için kullanılmaktadır. En üst mertebeyi ifade eden “hakka’l-yakîn” ise mârifet sahipleri olan âriflerin ulaştığı ilmî seviyedir.⁸⁵

Sûfiler ve tasavvuf eserleri söz konusu olduğunda bilgiye dayalı yapılan tasnifler sıkça karşılaşılan bir durumdur.⁸⁶ Sûfilere göre havâsı avâmdan farklı kılan nokta ise seçkinlerin kalp gözünün açık olması sebebiyle ilimlerini “keşf ve ilham” denilen bâtinî yollarla elde etmeleridir.⁸⁷ Tasavvuf ehlinden birçok kimsenin, eserlerini telif ederken umûma kapalı olduğunu düşündükleri bazı bilgileri avâmdan sakındıkları ve bu bilgilere eserlerinde yer vermeme veya şifreli/kapalı bir şekilde bahsetme yolunu seçtikleri göze çarpmaktadır.⁸⁸ Bu düşünceye bağlı olarak bazı tasavvuf eserlerinde sûfilere “ashâbu’l-âdât, ashâbu’l-ibâdât ve ashâbu’l-hakîka” gibi tasniflerle ele alındığı görülmektedir.⁸⁹

Tasavvuf ehline göre, kulun dünyaya gönderilmesinin asıl sebebi Allah’ı (c.c.) tanımak yani mârifetullah bilgisine sahip olmaktır.⁹⁰ Mârifetullah mevzusunda birbirinden farklı tanımlar ileri sürülmüş olsa da bunların ortak noktasında, kulun Allah (c.c.) ile bilgiye hakikat vasıtasıyla ulaşmış olması yer almaktadır.⁹¹ Mârifeti bu denli önemli gören tasavvuf ehline göre insanların dünyadaki en büyük vazifesi mâsivadan el etek çekerek mârifetullah bilgisine sahip olmak için çaba sarf etmektir.⁹² Dolayısıyla söz konusu bilgiyi elde eden kimseler havâs ehlinden görülmüş ve onlara “velî, ârif, bâtin ehli, havâs ehli” gibi bir takım isimler verilmiştir.

Tasavvuf ehlinin yaptığı mârifet vurgusu, sûfiler haricindeki herkesin bu bilgidен yoksun olduğunu iddia etmek şeklinde anlaşılmalıdır. Nitekim mârifet onlar tarafından “kâl mârifeti” ile

⁸³ Fehmi Soğukoğlu - Ramazan Biçer, “Hicrî V. Yüzyıla Kadar Olan Dönemde Sûfî ve Şîî Düşünce Açısından Epistemolojik İnsan Hiyerarşisinde Velî ve İmam’ın Konumu”, *Kader* 15/3 (31 Aralık 2017), 616.

⁸⁴ Soğukoğlu - Biçer, “İnsan Hiyerarşisinde Velî ve İmam’ın Konumu”, 620.

⁸⁵ İmâm Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, thk. Yusuf Ali Bedevi (Beirut: Dâru’l-Yemâme, 1435), 158.

⁸⁶ Betül İzmirli, “İslâm Düşünce Tarihinde Sûfiler Hakkındaki Tasnif Biçimlerine Yönelik Bir Değerlendirme”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (16 Aralık 2019), 459.

⁸⁷ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2002), 371.

⁸⁸ Taşçı Yıldırım, “İslam Düşüncesinde Avâm-Havâs Ayrımı”, 678.

⁸⁹ Fahrreddin er-Râzî, *İ’tikâdâtı fırakî’l-müslimîn ve’l-müşrikîn*, thk. Ali Sâmî en-Neşşâr (Beirut: Dâru’l-Kitâbu’l-İlmiyye, 1982), 1/72; İzmirli, “İslâm Düşünce Tarihinde Sûfiler Hakkındaki Tasnif Biçimlerine Yönelik Bir Değerlendirme”, 462.

⁹⁰ Fehmi Soğukoğlu, “Tasavvuf’ta Mârifetullah Düşüncesinin Hicrî V. Yüzyıla Kadar Gelişimi”, *Ululararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi* 6/48 (2019), 4666.

⁹¹ Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, 446-453.

⁹² Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, 452-453.

... (akademik, hakemli, indexli, uluslararası dergi)

“hâl mârifeti” olarak ayrı ayrı değerlendirilmiştir. Bu düşünceye göre birinciye ait bilgi zâhirî yollarla elde edilirken, ikinciye ait olan bilgi ise ledünnî ve bâtınîdir.⁹³

Tasavvuf ehlinin yukarıdaki düşüncelere bağlı olarak “ilim merkezli” ve “mârifet merkezli” olmak üzere iki türden bilgi yaklaşımının mevcut olduğunu söylemek mümkündür. İlim merkezli tasnife göre dinî ilimlerde uzmanlaşmış olan herkes havâs, geriye kalan taklit ehli ise avâmdandır. Mârifet merkezli tasnif ise tasavvuf özelinde ele alınmış olan bir sınıflandırmadır. Bu sınıflandırmaya göre tasavvuf ilminde derinleşmiş olan ârifler havâs sayılırken, ledünnî ve tasavvufî ilmi elde edememiş olan herkes (bu ilimde) avâm hükmündedir.⁹⁴ Sûfiler, “hadis, fıkıh ve kelâm” nevinden farklı alanlar söz konusu olduğunda mevzubahis ilimlerden birinde uzmanlaşmış olan kimselerin o ilmin havâsı olduğunu kabul etmişler, bâtın ilmini de kendi sahaları olarak gördükleri için ilm-i bâtında uzman olan kimselerin de ârif yani havâstan sayıldığını iddia etmişlerdir.⁹⁵

Tasavvuftaki ilim ve mârifet ayrımı düşüncesinin temelinde sûfilerin şeriat ve hakikate yükledikleri anlam farkının olduğu söylenebilir. Nitekim onlara göre insanlardan bazıları şeriat (zâhir) ilmine sahipken bazıları da hem şeriatı hem de hakikati (bâtın) bilmektedir. Ancak onların bu tasnifi salt bir ayırmadan ibaret değil bilakis iç içe geçmiş halkalar gibi birbirini kapsayan ve birinden (şeriat) geçmeden diğere (hakikat) varmanın mümkün olmadığı ilmî bir derecelendirmeyi ifade etmektedir. Bu minvalde onlar şeriatla hakikatin birbirine temel oluşturduğunu ve hakikatin şeriata zıt olması durumunda makbul sayılmayacağını ifade etmişlerdir.⁹⁶

Tasavvuftaki bu düşünce hicri ilk üç asırda kendini net bir şekilde göstermemişse de tasavvufun sistemleştiği sonraki asır ve eserlerde kendisine geniş bir yer bulmuştur.⁹⁷ Züht döneminde ilk olarak Ahmed b. Hanbel’in (ö.241/855) bu sınıflandırmayı yaptığına dair ifadeler hem onun kendi eseri olan *Kitâbü’z-Zühd*’de hem de Kuşeyrî’nin risalesinde rastlamaktayız.⁹⁸

Sûfilerden Hakîm Tirmizî (ö.320/932) de evliyanın havâs zümresinden olduğunu vurgulayanlar arasındadır. Böylece o, Allah (c.c.) dostlarına ayrı bir önem atfederek ilmî ve manevî anlamda yükselmemiş olan kimseleri avâmdan saymıştır.⁹⁹ Tirmizî’nin yaptığı sınıflandırma bundan ibaret olmayıp evliyayı da kendi içerisinde “evliyallah ve evliyayı hakkıllah” şeklinde iki grupta incelediğini görmekteyiz. Ona göre velayet mertebelerinden birisi (Allah’ın (c.c.) hakkının velileri) umûm Müslümanlara hitap ederken bir diğere velayet mertebesi ise (Allah’ın (c.c.) velileri) husûsiyet ifade etmekte ve sadece ledünnî bilgiye sahip olan kulları kapsamaktadır.¹⁰⁰

⁹³ Hacı Bayram Başer, *Şeriat ve Hakikat Tasavvufun Teşekkül Süreci*, thk. M. Cüneyt Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 205; Hücvirî Ali b. Osman Cüllâbî - Süleyman Uludağ, *Hakikat bilgisi = Keşfu’l-Mahcûb* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 334.

⁹⁴ Meryem Gökdere, *Tasavvufî Tecrübede Avâm-Havâs Ayrımının Anlamı ve Önemi: Gazâlî Örneği* (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2021), 12-13.

⁹⁵ Süleyman Uludağ, “Bâtın İlmi - TDV İslâm Ansiklopedisi” (1992), 188-189.

⁹⁶ Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, 155.

⁹⁷ Gökdere, *Tasavvufî Tecrübede Avâm-Havâs*, 16.

⁹⁸ Ahmed B. Hanbel, *Kitâbü’z-zühd*, çev. Mehmed Emin İhsanoğlu (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), 2/408; Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, 202.

⁹⁹ Ebu Abdullah Muhammed b. Ali b. Hasan el-Hakîm et-Tirmizî, *Hatmü’l-evliyâ*, thk. Osman İsmail Yahya (Beyrut: el-Matbaatü’l-Katalûkiyye, 1965), 114; Soğukoğlu - Biçer, “İnsan Hiyerarşisinde Velî ve İmam’ın Konumu”, 617.

¹⁰⁰ Tirmizî, *Hatmü’l-evliyâ*, 117-127.

... (akademik, hakemli, indexli, uluslararası dergi)

Mârifet ve ilim sınıflandırmasını eserinde en çok hissettirenlerden birisi olan Ebû Nasr es-Serrâc (ö.378/988) bu konuyu çok sistemli ve düzenli olarak ele alması sebebiyle önemli görülen sûfilerdendir.¹⁰¹ Ona göre ilk mertebe tasavvuf yoluna yeni giren başlangıç ehlinin ve avâmın (tasavvuf ilmine sahip olmayanların) seviyesidir. İkinci mertebe ise tasavvuf yolunda ilerlemiş olan kimselerin sahip olduğu ilmi ifade eder. En son mertebeye gelince, büyükler olarak da adlandırılan marifet sahiplerinin ulaştığı seviyedir.¹⁰² Serrâc el-Lüma' adlı eserinde, ilmi sadece zâhirden ibaret görenleri eleştirerek bilginin ve hatta ibadetlerin bile bâtinî yönlerinin olduğunu ifade etmiştir. Bu anlamda o namaz, zekât, oruç, hac gibi zâhirî ibadetlerin yanı sıra ihlas, marifet, tevekkül, muhabbet, doğruluk, rıza, şükür, takva, murakabe, inâbe, sabır, teslim, hayâ ve Allah (c.c.) korkusu gibi bâtinî amellerin de mevcut olduğunu söylemiştir.¹⁰³ Bununla beraber Serrâc, "zâhir bâtinsiz yapamaz ve bâtin da zâhirsiz yapamaz" derken tasavvuf ehlinin zâhir ve bâtinî tıpkı ceviz ve kabuğu gibi iç içe gördüğünü ifade etmek istemiştir.¹⁰⁴

Tasavvuf ehlerinden Kelâbâzî (ö.380/990) de keşf ve ilham merkezli tasnif yapan kimseler arasındadır. O, Allah-u Teâlâ'nın kullarından bazısının asil, seçkin ve ümmetin en hayırlısı olduğunu ve bu kulların nefislerini dünyadan sakındıklarını, davalarında sadakat gösterdiklerini, ilimlerini hem dirâset (çalışarak) hem de virâset (keşf ve ilham) yoluyla elde ettiklerini ve bu Rabbânî ulemânın sûfiyye olarak isimlendirildiğini ifade etmiştir.¹⁰⁵

Kelâbâzî, başka bir ifadesinde kâl mârifetinin (Allah'ı (c.c.) sadece akıl ile bilmek) yetersiz olduğuna vurgu yaparak aklın aciz olduğunu dolayısıyla onun sadece kendisi gibi aciz olanı hakkıyla bilebileceğini vurgulamıştır. Dolayısıyla o, Allah-u Teâlâ'nın tearruf ettiği (kendisini kuluna vehbî yollarla tanıttığı) kulların haricinde kalanların Onu (c.c.) hakkıyla tanıyamayacağını iddia etmiştir.¹⁰⁶

Mevzubahis sınıflandırmaya sûfi kimliğiyle de ön plana çıkan Gazâlî'nin birçok eserinde rastlanmaktadır. Ona göre dinî konulardaki kavrayışı zor ve tartışmaya açık meseleleri araştırmak havâsın görevidir.¹⁰⁷ Şayet böyle olmazsa, avâmdan bir kimse anlamaya güç yetiremeyeceği bir konuya daldığı vakit tıpkı ehliyeti olmayan bir kimsenin direksiyon başına oturması gibi yoldan sapabilir.¹⁰⁸

Gazâlî, anlamaya güç yetiremeyecekleri konularda avâmın sessiz kalıp soru sormamasını tavsiye etmiştir. Nitekim avâm böyle bir durumda bilgisi kıt kişilere soru sorduğunda yanlış yönlendirilmiş olacak, bilgisi derin bir kişiye sorduğunda ise onun lafızlarını anlamaya güç yetiremeyecektir. O, böylesi bir durumun yeni doğmuş bebeğe et ve ekmek yedirmekten farkının olmadığını belirtmiştir. Avâm, ehli olmadığı konulara karışmaya ve bu konular hakkında soru sormaya devam edip haddini aşarsa tazir cezasıyla cezalandırılacağını ifade etmiştir.¹⁰⁹ Ona göre müteşâbih ayetler gibi derin mevzular hakkında düşünmemek ve soru sormamak avâmın en ağır ve

¹⁰¹ Soğukoğlu - Biçer, "İnsan Hiyerarşisinde Velî ve İmam'ın Konumu", 636.

¹⁰² Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî, *el-Lüma'*, thk. Abdu'l-Halîm Mahmud - Taha Abdu'l-Bâkî Surûr (Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-Hadîse ve Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1380), 102-103.

¹⁰³ Tûsî, *el-Lüma'*, 43-44.

¹⁰⁴ Tûsî, *el-Lüma'*, 44.

¹⁰⁵ Ebu Bekir Muhammed b. İshak el-Kelâbâzî, *et-Tearruf li mezhebi ehli't-tasavvuf* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbu'l-İlmiyye, 1413), 5-6.

¹⁰⁶ Kelâbâzî, *et-Tearruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*, 69.

¹⁰⁷ Gökdere, *Tasavvufî Tecrübede Avâm-Havâs*, 29-37.

¹⁰⁸ Taşçı Yıldırım, "İslam Düşüncesinde Avâm-Havâs Ayrımı", 677.

¹⁰⁹ Gazâlî, *İlcâmu'l-avâm an ilmi'l-keâm*, 63-64.

... (akademik, hakemli, indexli, uluslararası dergi)

en şiddetli vazifesi sayılmaktadır.¹¹⁰ Bu sözlerinden hareketle Gazâlî'nin, tevîl ettiği takdirde avâmın elinde zayı olmasından korktuğu derin ilimleri gizlemek konusunda çok ihtiyatlı davrandığı ve keskin sınırlar çizdiği söylenebilir.

Sûfilerden İbnü'l-Arabî (ö.638/1240), avâmın farkına varamadığı bir takım bâtinî meseleler söz konusu olduğunu ifade edenlerden birisi olarak, avâmın havassdan farkının her şeye zâhirî gözle bakmalarından kaynaklandığını ifade eder.¹¹¹

Hız. Mevlânâ'nın (öl.672/1273) da sözün bâtinîna önem verdiğini ve zâhire takılıp kalmanın kişinin yükselişine bir engel teşkil ettiğini ifade ettiğini görmekteyiz.¹¹² Bununla beraber birçok yerde taklidi ve taklit eden kimseyi de çeşitli misaller yoluyla eleştirerek, bilgili ve bilinçli olunması gerektiğinin altını çizmiştir.¹¹³ Ona göre kişinin taklide yönelmesinin “Nefsin arzu ve isteklerine uymak, gaflet, kibir ve tama” gibi nedenleri vardır.¹¹⁴

3. İslam Hukuku ve Tasavvuf Mukayesesi

Bir kefeye zâhir (şeriat) ulemâsı diğer kefeye ise bâtin (hakikat) ulemâsı koyulduğunda, bu iki topluluğun da birbirine paralel görüşleri taşıdığı tespit edilmiştir. Sözelimi şer'î ilimler mevzubahis olduğunda ictihad yapabilmek için sadece derin dinî meseleleri bilmek yeterli görülmemiş, elde edilen ilmi işletebilmek de önemli görülmüştür. Bu düşünce ise taklit etme ve tabi olma problemini ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla taklit edenler avâm/âmmî, taklit edilenler ise müctehid ve seçkin olarak nitelendirilmiştir. Burada dikkat çekilmesi gereken nokta ise bir kimse farklı dinî disiplinlerde uzman olsa bile şer'î mevzular söz konusu edildiğinde taklit eden (ictihad edemeyen) bir kimse yine de avâm olarak görülmüştür.

Tasavvufî düşüncedeki sınıflandırma ise iki alt başlık içerisinde incelenmelidir. Buna göre sûfiler insanları şer'î ilimleri ve tasavvufî ilimleri merkeze alarak tasnif etmişlerdir. Şer'î ilimler merkeze alındığında avâm “taklitçi halk zümresini” ifade ederken, havâs ise “ilimde derinleşmiş olan âlimlerin hepsini” kapsayıcı bir şekilde kullanılmıştır. İkinci bir sınıflandırma olan tasavvuf merkezli tasnife göre ise tasavvuf yoluna girmemiş veya henüz yeni adım atmış olanlar avâm, tasavvufta belli bir bilgi birikimine sahip olmuş kimseler havâs; peygamberler ve evliyâlar ise havâsu'l-havâs olarak nitelendirilmiştir. Sûfilerin mârifeti merkeze alarak yaptıkları ikinci tasnifin sebebi ise, onlar tarafından ilim ve mârifetin, dolayısıyla âlim ile ârifin aynı görülmemesinden kaynaklanır. Bununla birlikte tasavvuf ehline göre ilimsiz mârifete erişilemez ve şeriatsız hakikat da olamaz. Bu durum tıpkı deniz istiridyasının içinde saklı olan deniz incisine benzer ki, kabuğu olmadan incinin oluşumu da mümkün değildir.

Bu iki zümre arasındaki bir başka benzer noktaya gelince: Fıkhî perspektiften bakıldığında havâs ehlinin tafakkuh, taakkul ve tefekkür ile ön plana çıktığı görülmektedir. Buna karşın avâm,

¹¹⁰ Gazâlî, *İlcâmu'l-avâm an ilmi'l-kelem*, 88.

¹¹¹ Fikret Karaman, “İbnü'l Arabî'nin Düşüncesinde Kelam İlmi, Havas ve Avam İnancı” (Uluslararası İbnü'l Arabi Sempozyumu: İnsanlığın Hakikat Arayışı ve İbnü'l Arabi, Malatya, 2018), 228.

¹¹² Celâleddin Rûmî Mevlânâ, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, çev. Ahmet Avni Konuk, ts., 4/470.

¹¹³ Adnan Karaismailoğlu, “Mesnevî’de ‘Taklid’ ve ‘Mukallid’ Kavramları”, *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi* 9-10 (1995 1994), 61-67.

¹¹⁴ Nuran Döner, “Mevlânâ’da Taklit: Nedenleri ve Taklitten Kurtuluş Yolları”, *The Journal of Academic Social Science Studies* 69 (2018), 259-262.

... (akademik, hakemli, indexli, uluslararası dergi)

“havass-ı hamse-i zahirî”¹¹⁵ de denilen beş duyu ile yetinmekte ve akıl etmek yerine taklit etmeyi tercih etmektedir. Burada dikkat çekilmesi gereken nokta ise hem tasavvuf ehlinin hem de fukahânın havâs sınıflandırmasında “bâtınî bir vurgunun” yer almasıdır. Nitekim fakihlerin nezdinde büyük bir önemi olan akıl, “havass-ı hamse-i bâtına”¹¹⁶ olarak bilinen ve zahirî duygulardan ayrı değerlendirilen bir kuvvettir. Kısacası onlara göre şer’î ilimlere sahip olup ezberlemek yetmez, sahip olunan bilgileri zihinde yoğurup akıl süzgecinden geçirerek tıpkı bir meyveden meyve suyu elde eder gibi ilmin özünü ve özetini ortaya çıkarabilmek de önemlidir. Bunu yapabilmek için de kişinin manevî yönünü kuvvetlendirmesi, tefekkür etmesi ve kavrayışının açık olması gerekmektedir.

Ulemânın çoğu insan hiyerarşisi söz konusu olduğunda bu mevzuu, tahkiki iman ve taklidi imana vurgu yapmak için ele alırken tasavvuf ehli konuyu marifet ve ilim özelinde ele almıştır. Nitekim tasavvuf ehline göre avâm-havâs sınıflandırmasının arka planında zâhir-bâtın ayrımı yatmaktadır ki bu da sûfilere şeriat-hakikat ayırımına götürmüştür.¹¹⁷ Sûfilere göre şeriat ve hakikat bir paranın iki yüzü gibi birbirinden farklı ancak birbirine yakındır. Bu anlamda onlar şeriatın bir görünen bir de görünmeyen yüzünün olduğunu ve görünmeyen kısmına hakikat dendiğini dile getirmek istemişlerdir. Hakikat olarak ifade ettikleri ledünnî bilgiye sahip olanlara ise gizliyi bilen anlamında “bâtın ulemâsı”, sadece şeriat ve zâhir ile meşgul olanlara ise “zâhir ulemâsı” demişlerdir.¹¹⁸ Tasavvuf ehli manevî yükselişin ve kalbi arındırmanın yolu olarak nefis terbiyesini ve ahlak merkezli bir yaşamı tavsiye etmiştir. Helal dairesinde bile olsa nefsinin istediği her şeyi yerine getiren ve sırf dünya için çalışıp çabalayan kimselerin maneviyatlarına yatırım yapmamaları sebebiyle bâtınî bilgilerden mahrum kalacaklarını vurgulamışlardır.¹¹⁹

Mutasavvıfların ve ulemânın yaptığı avâm ve havâs ayrımı başkalarını dışlayan/ötekileştiren, tahkir eden bir yaklaşım değildir.¹²⁰ Burada verilmek istenen mesaj ise her ilmin bir uzmanı, her insanın farklı algı veya bilgi düzeyine sahip olduğu vurgusudur. Bu anlamda onlar, küçük bir çocuğun eline tutuşturulan elmas ve şekerin o çocuğun nezdinde birbirinden çok da farklı olmadığını, sonuç olarak elmas değerindeki ince ilimlerin de kıymetini idrak edemeyecek olan insanların eline verilmemesi gerektiğini hatırlatmak istemişlerdir.

Bu konuda iki zümreyi birbirinden farklı kılan nokta ise tasavvuf ehlinin birçok dinî meseleyi, tasavvufî hal ve makamları (ibâdet, tevhid, günah, tevbe vb.) ele alırken benzer şekilde üçlü sınıflandırmalara değinmiş olmasıdır. Örneğin klasik tasavvuf eserlerinden *Lüm’a* adeta baştan sona bu mantıkla yazılmış olan bir eserdir. Kitapta avâm ve havâsın tevhidinin farklı olduğuna dair yapılan vurgular kendini hemen belli eder.¹²¹ Benzer bir şekilde avâmın günahları sebebiyle tövbeye yöneldiği havâsın ise gafletinden dolayı tövbe ettiği de dile getirilmiştir.¹²² Tevekkül bahsini üç grupta inceleyen Serrâc’a göre mü’minler işlerini Allah’a (c.c.) havale ederek onun verdiklerine rıza gösterirler. Havâs, bir sebebe bağlı olmadan Allah’a (c.c.) bağlanıp tevekkül eder. Seçkinlerin seçkini olan havâsu’l-havâsa gelince onların tevekkülü elest bezmindeki gibi olmak ve Allah’tan (c.c.) başka

¹¹⁵ Yeğin, *Yeni Lûgat*, 206.

¹¹⁶ Yeğin, *Yeni Lûgat*, 206.

¹¹⁷ Süleyman Uludağ, “Avam - TDV İslâm Ansiklopedisi” (1991), 106.

¹¹⁸ Uludağ, “Bâtın İlmi - TDV İslâm Ansiklopedisi” (1992), 188.

¹¹⁹ Hasan Bulut, “Tasavvufî Bir Bakış Açısıyla Nefis”, *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2020), 168.

¹²⁰ Taşçı Yıldırım, “İslam Düşüncesinde Avâm-Havâs Ayrımı”, 673.

¹²¹ Tûsî, *el-Lüma’*, 50-51; İzmirli, “İslâm Düşünce Tarihinde Sûfiler Hakkındaki Tasnif Biçimlerine Yönelik Bir Değerlendirme”, 456.

¹²² Tûsî, *el-Lüma’*, 68.

... (akademik, hakemli, indexli, uluslararası dergi)

her şeye sırtını dönmektir.¹²³ Yine onun iddia ettiği konulardan birisi Allah (c.c.) sevgisinin de üç türden olduğudur. Buna göre âmmî olanlar Rabbini nimet ve ikram vesilesiyle sevmektedir. Dolayısıyla kendilerine bahşedilen nimetlerde bir eksilme olduğu vakit muhabbetlerinde de aynı oranda azalma gerçekleşir. Sâdık kullara gelince onlar, Allah'a (c.c.) karşı besledikleri muhabbetten zevk alan kimselerdir. Ârifler ise hiçbir vasıta, sebep ve karşılık olmadan samimi ve içten seven, Allah (c.c.) sevgisinin içine dalıp kendini kaybeden kullardır.¹²⁴

Sûfilerden Mekkî'nin (ö.386/996) de tıpkı Serrâc gibi birçok meseleyi ârif-âlim ve avâm-havâs farkına değinerek ele aldığı göze çarpmaktadır.¹²⁵ Aynı şekilde Herevî (ö.481/1089) *Menâzilü's-Sâirîn* eserini baştan sona mevzubahis üçlü tasnifle ele alan ve her konuyu bu doğrultuda işleyen mutasavvıflar arasındadır.¹²⁶ Bu örneklerin çoğaltılması mümkün olmakla birlikte tasavvuf ehlinin eserlerinde ilmî tasniflere sıkça yer vermeleri, onların bu meseleyi ne kadar çok önemseydiğini göstermektedir.

Yukarıda bahsi geçen bilgilerden hareketle, Tasavvuftaki “avâm, havâs ve havâsü'l-havâs” ayırımına paralel bir şekilde, İslam hukukunda da “mukallid, müttebi” ve müctehid” ayırımının olduğu tespit edilmiştir. Bu iki zümrenin bilgiye dayalı sınıflandırma yaparken dikkate aldığı nokta ise birinin ilmi ve zâhiri, diğerinin ise irfanî ve bâtını ön plana çıkarması olmuştur. Ancak şunu da hatırlatmak gerekir ki, bahsedilen tasniflerin keskin sınırlarla çizilmiş ve alt tabakadan üst tabakaya yükselmenin mümkün olmadığı bir hiyerarşi olduğu söylenemez. Nitekim Allah-u Teâlâ, tıpkı bir tohumun içinde sakladığı ağaç potansiyeli gibi insanoğlunu da yaratırken belli bir potansiyeli onun içine derç etmiştir. Buna rağmen kullardan kimisi kendisinde var olan bu gücü dışarıya çıkarmayıp sorgulamaktan ve araştırmaktan imtina etmekte dolayısıyla körü körüne taklit yolunu seçmektedirler. Makale boyunca üzerinde durulan nokta ise herhangi bir konudaki bilgisizliğin ve acemiliğin kişiyi o konu hakkında avâmdan yani taklit eden ve tabi olan kimselerden, tam aksinin ise kişiyi uzmanlardan ve bilginlerden kıldığı, bu nedenle de hemen her zümrenin bilgiyi merkeze alarak kendine has birtakım tasniflerde bulunduğu düşüncesidir.

Sonuç

İnsanlardan her birinin diğerinden farklı ahlaka, yeteneğe, kavrayışa ve maneviyata sahip olduğu gerçeği her işin ve ilmin bir uzmanı olduğu, dolayısıyla ihtisas ve derinlik gerektiren konularda onlardan kimisinin kimisine tabi ve teslim olması gerektiği gerçeğiyle paralellik arz eder. Sözelimi kimi insan amel ve çabası sayesinde kendisinde bulunan cevheri ortaya çıkarırken kimileri de günah ve sefahati nedeniyle kendisini hayvanlardan da aşağıya düşürür.

Tasavvuf ehline göre seçkinler “ilimde havâs” ve “mârifette havâs” olmak üzere iki türdür. Sûfiler her ilim dalının uzmanının o ilimde havâs olduğunu kabul etmişlerdir. Bununla beraber onlara göre kişinin manevî yükselişi kendi gayretinden halî olmamakla birlikte Allah-u Teâlâ'nın vehbî ilimleri bahşettiği kulları da mevcuttur. Mârifet söz konusu olduğunda ârif ile âlimi birbirinden ayrı

¹²³ Tûsî, *el-Lüma*, 78-79.

¹²⁴ Tûsî, *el-Lüma*, 86-88.

¹²⁵ Ebû Talib el-Mekkî, *Kûtu'l-kulûb fî muâmeleti'l-mahbûb ve vasfî tarîki'l-mürîd ilâ makâmi't-tevhid*, thk. Âsım İbrahim el-Kiyâlî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbu'l-İlmiyye, 1426), 50; Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, 86; Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, 225; Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, 245.

¹²⁶ Bk.Şeyhu'l-İslâm Abdullah el-Ensârî el-Herevî, *Kitâb-u Menâzilü's-Sâirîn* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbu'l-İlmiyye, 1408).

... (akademik, hakemli, indexli, uluslararası dergi)

kılan nokta ise tam olarak bundan kaynaklıdır. Nitekim âlimler ilimleri kesbî olarak elde eden kimselerdir. Ârifler ise hem kesbî ilme hem de vehbî ilme (keşf ve ilham yoluyla elde edilen ilim) sahip olan kimselerdir. Tasavvuf ilmi ve mârifetten yoksun olan kimselere ise avâm demişlerdir. Üçüncü bir sınıf olarak da havâsu'l-havâs zümresini yani peygamberler ve evliyâları zikretmişlerdir.

Çalışmamızda tasavvuf ehlinin söz konusu üçlü sınıflandırmasına paralel olarak fukahânın da üçlü bir tasnif yaptıkları tespit edilmiştir. Buna göre “mukallid, müttebi’ ve müctehid” tasnifi “avâm, havâs ve havâsu'l-havâs” sınıflandırmasıyla örtüşmektedir. Her iki ilim dalının âlimleri de söz konusu ilimden yoksun olanları veya mübtedîleri “avâm/mukallid” olarak, ilimde ilerlemiş olan mutavassıtları “havâs/mübtedî” olarak, ilimde üst seviyeye ulaşmış olan müntehîleri ise “havâsu'l-havâs/ müctehid” olarak nitelendirmektedirler.

Kaynakça

- Ahmed B. Hanbel. *Kitâbü 'z-zühd*. çev. Mehmed Emin İhsanoğlu. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- Algül, Adnan. *İzzüddîn b. Abdusselâm'ın İslam Hukuk Bilimindeki Yeri ve Önemi*. İstanbul: Çıra Akademi Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Apaydın, Yunus. “İctihad- TDV İslâm Ansiklopedisi”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 2000. Erişim 18 Ekim 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ictihad>
- Aslan, Mahsum. “Muhammed Said Ramazan el-Bûtî'nin Hayatı, Eserleri, İlmî Kişiliği ve Fıkıhçılığı”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVII/1, (2015/1), 345-385.
- Atar, Fahrettin. “İttibâ - TDV İslâm Ansiklopedisi”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 2016. Erişim 18 Ekim 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ittiba>
- Başer, Hacı Bayram. *Şeriat ve Hakikat Tasavvufun Teşekkül Süreci*. thk. M. Cüneyt Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Bulut, Hasan. “Tasavvufî Bir Bakış Açısıyla Nefis”. *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2020), 165-188.
- Büyükbaş, Nazım. “İmam Birgivi'nin İctihad ve Taklit Anlayışı”. *Balikesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi* 1/ (2019), 79-98.
- Cessâs, İmam Ahmed bin Ali er-Râzî el-. *el-Fusûl fi'l-Usûl*. thk. Uceyl Câsim en-Nemşî. Kuveyt: Vizâretü'l- Evkâf ve Şuûni'l- İslâmiyye, 1. Basım, 1408.
- Çınar, Fatih. “Müctehidler Tabakaları Hakkında Bir İnceleme”. *Bilimname: Düşünce Platformu* 1/44 (2021), 577-609.
- Demir, Abdullah. “Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Mukallidin İmanı”. *Diyanet İlmi Dergi* 44/2 (ts.).
- Deniz, Abdulbaki. “İslam Hukuk Metodolojisinde Fikhî Bir İctihad Yöntemi Olarak Te'vil”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/2 (Aralık 2020), 637-664.

- ... (akademik, hakemli, indexli, uluslararası dergi)
- Duman, Soner. "İzzeddin Bin Abdüsselam'ın el-Kavâidü'l-kübra adlı eserinde içtihadın anlam, kapsam ve sonuçları", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 14 (2009), 157-184.
- Döner, Nuran. "Mevlânâ'da Taklit: Nedenleri ve Taklitten Kurtuluş Yolları". *The Journal of Academic Social Science Studies* 69 (2018), 253-268.
- Eşit, Yusuf. "Fıkıh Usûlünde İcmâ Ehliyeti Tartışmaları". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 19/1 (26 Haziran 2019), 168-184. <https://doi.org/10.30627/cuilah.554730>
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-. *İlcâmu'l-avâm an ilmi'l-keâm*. Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1. Basım, 1439.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-. *el-Mustasfâ fi İlmi'l-Usûl*. thk. Muhammed Abdusselam Abduşşafi. Dâru'l-Kitâbu'l-İlmiyye, 1413.
- Gökdere, Meryem. *Tasavvufî Tecrübede Avâm-Havâs Ayrımının Anlamı ve Önemi: Gazâlî Örneği*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2021.
- Herevî, Şeyhu'l-İslâm Abdullah el-Ensârî el-. *Kitâb-u Menâzilü's-Sâirîn*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbu'l-İlmiyye, 1408.
- Hücvirî Ali b. Osman Cüllâbî - Uludağ, Süleyman. *Hakikat bilgisi = Keşfu'l-Mahcûb*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- İbn Manzûr. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâr Sâder, 1994.
- İzmirli, Betül. "İslâm Düşünce Tarihinde Sûfiler Hakkındaki Tasnif Biçimlerine Yönelik Bir Değerlendirme". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (16 Aralık 2019), 449-476. <https://doi.org/10.17120/omuihd.561634>
- Karaismailoğlu, Adnan. "Mesnevî'de 'Taklid' ve 'Mukallid' Kavramları". *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi* 9-10 (1995 1994), 61-68.
- Karaman, Fikret. "İbnu'l Arabî'nin Düşüncesinde Kelam İlmi, Havas ve Avam İnancı". 217-235. Malatya, 2018.
- Karaman, Hayreddin. *İslam Hukukunda İctihad*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 1985.
- Kaya, Eyyüp Said. "Taklid- TDV İslâm Ansiklopedisi". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 2010. Erişim 18 Ekim 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/taklid--fikih>
- Kelâbâzî, Ebu Bekir Muhammed b. İshak el-. *et-Tearruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbu'l-İlmiyye, 1413.
- Koca, Ferhat. "Mezhep - TDV İslâm Ansiklopedisi". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 2004. Erişim 26 Kasım 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mezhep>
- Koçak, Muhsin vd. *Fıkıh Usûlü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 4. Basım, 2017.

- ... (akademik, hakemli, indexli, uluslararası dergi)
- Köse, Üzeyir. “İctihadın Bölünmesi (Tecezzü’l-İctihad)”. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/25 (2015), 63-90.
- Kuşeyrî, İmâm Abdülkerîm b. Hevâzin el-. *er-Risâletü ’l-Kuşeyriyye*. thk. Yusuf Ali Bedevi. Beyrut: Dâru’l-Yemâme, 1435.
- Mahallî, Celâluddîn Muhammed b. Ahmed el-. *Şerhu ’l-Varakât*, 1420.
- Mekkî, Ebû Talib el-. *Kûtu ’l-kulûb fî muâmeleti ’l-mahbûb ve vasfî tarîki ’l-mürîd ilâ makâmi ’t-tevhid*. thk. Âsım İbrahim el-Kiyâlî. Beyrut: Dâru’l-Kitâbu’l-İlmiyye, 1426.
- Mevlânâ, Celâleddîn Rûmî. *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*. çev. Ahmet Avni Konuk, ts.
- Nemerî, Yusuf b. Abdülber en-. *Câmiu Beyânî ’l-İlmi ve Fadlihi*. Beyrut: Dâru’l-Kitâbu’l-İlmiyye, 1398.
- Paçacı, İbrahim. “Fıkıh Mezhepleri ve Taklid”. *Dini Araştırmalar* 2/4 (1999).
- Paçacı, İbrahim. “Mezhepler ve Taklit”. *II. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri: (23-27 Kasım 1998)* 1/ (2003), 297-317.
- Râzî, Fahreddin er-. *I’tikâdâtü firaki ’l-müslimîn ve ’l-müşrikîn*. thk. Ali Sâmî en-Neşşâr. Beyrut: Dâru’l-Kitâbu’l-İlmiyye, 1982.
- Râzî, Muhammed b. Ömer b. el-Hasan er-. *el-Mahsûl fî İlmi ’l-Usûl*. thk. Taha Câbir Feyyaz el-Alvânî. Riyâd: İmam Muhammed b. Suûdu’l-İslâmî Üniversitesi, 1400.
- Soğukoğlu, Fehmi. “Tasavvuf’ta Mârifetullah Düşüncesinin Hicrî V. Yüzyıla Kadar Gelişimi”. *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi* 6/48 (2019), 4665-4669.
- Soğukoğlu, Fehmi - Biçer, Ramazan. “Hicrî V. Yüzyıla Kadar Olan Dönemde Sûfî ve Şîî Düşünce Açısından Epistemolojik İnsan Hiyerarşisinde Velî ve İmam’ın Konumu”. *Kader* 15/3 (31 Aralık 2017), 615-642. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.353986>
- Şafak, Ali. “İslâm Hukukunda Kaynaklar-İctihad-Müctehid-Mezheb- Taklid ve Tefik Meseleleri Üzerine Bir Araştırma”. *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 3 (ts.), 1979.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris eş-. *er-Risale*, Beyrut: Daru’n-Nefâis, 1999.
- Şevkânî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ali eş-. *el-Bedru ’t-tâli ’ bi-mehâsini men ba ’del karni ’s-sâbi’*. Kahire: Matbaatu’s- saâde, 1. Basım, 1348.
- Şevkânî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ali eş-. *El-Kavlu ’l-mufid fî edilleti ’l-ictihadi ve ’t-taklid*, Kahire: 1991.
- Tan, Necmettin. “Kömürçünün İmanı”. *Şarkiyat* 10/2 (30 Mayıs 2018), 625-637. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.368403>
- Taşçı Yıldırım, Emine. “İslam Düşüncesinde Avâm-Havâs Ayrımı”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/2 (15 Aralık 2020), 665-685. <https://doi.org/10.18505/cuid.691572>

... (akademik, hakemli, indexli, uluslararası dergi)

Tirmizî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ali b. Hasan el-Hakîm et-. *Hatmü'l-evliyâ*. thk. Osman İsmail Yahya. Beyrut: el-Matbaatü'l-Katalûkiyye, 1965.

Tûsî, Ebû Nasr Serrâc et-. *el-Lüma'*. thk. Abdu'l-Halîm Mahmud - Taha Abdu'l-Bâkî Surûr. Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-Hadîse ve Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1380.

Uludağ, Süleyman. "Avam - TDV İslâm Ansiklopedisi". 1991. Erişim 13 Ekim 2020.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/avam>

Uludağ, Süleyman. "Bâtın İlmi - TDV İslâm Ansiklopedisi". 1992. Erişim 13 Ekim 2020.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/batin-ilmi>

Uludağ, Süleyman. "Havas - TDV İslâm Ansiklopedisi". 1997. Erişim 14 Ekim 2020.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/havas--tasavvuf>

Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002.

Ünverdi, Mustafa. *Dini Açıdan Taklit*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2013.

Ünverdi, Mustafa. "Çağdaş İslam Düşüncesinde Taklit Karşılığı -Afganî, Abduh ve Musa Carullah Örneği-". *IV. Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi Tam Metin Kitabı*, 619-627.

Yeğin, Abdullah. *İslamî-İlmî-Edebî- Felsefî Yeni Lûgat*. İstanbul: Hizmet Vakfı Yayınları, 4. Basım, 1983.

Yücedoğru, Tevfik. "Mukallidin İmanı". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (01 Ocak 2005), 19-40.

Çatışma Beyanı: Bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişki ve dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Destek ve Teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Etik Kurul Kararı: Bu araştırma, Etik Kurul Kararı gerektiren makaleler arasında yer almamaktadır.

Katkı Oranı: Katkı oranları eşittir.